

<https://doi.org/10.36719/2663-4619/110/57-66>

Rəhim Həsənov

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

UOT 1:001.92

<https://orcid.org/0000-0001-5104-9582>

hesenli.82@inbox.ru

Dini təhsilin tarixi-fəlsəfi və əxlaqi aspektləri

Xülasə

Din fərdin mənəvi səviyyəsini yüksəltməklə yanaşı, insanlarda müəyyən bir dünyagörüşü formalaşdırır, dindar insanların həyat mövqeyini istiqamətləndirir, eyni zamanda mədəniyyətin məzmununu zənginləşdirir. Lakin bəşər tarixində din adı altında qanlı müharibələrin də baş verməsi danılmaz bir faktdır.

Bu baxımdan dinin mənasını düzgün dərk etmək, müxtəlif dinlərə qarşı dözümlülük mühitini yetişdirmək və s. kimi mövzuların öyrənilməsi baxımından dini təhsilin düzgün aparılması olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqalənin məqsədi müxtəlif ölkələrdə dini təhsilin tənzimləməsi ilə bağlı ən yaxşı təcrübələri öyrənməkdir. Dini təhsil geniş mənada ümumi dini təlimlərin, dini ayinlərin, dini adətlərin, dini anlayışların, din tarixinin tədris edilməsidir. Dar mənada, dini təhsil dedikdə isə yalnız müəyyən bir dinin və ya inancın insanlara aşılması və öyrədilməsi nəzərdə tutulur.

Tədqiqatın məqsədi dini təhsilin formalaşması və inkişafı xüsusiyyətlərinin tarixi-fəlsəfi təhlilindən ibarətdir. Dini dünyagörüşünün formalaşmasının mühüm aspektləri, dini təhsilin cəmiyyətdə rolu, din və əxlaq, Avropa ölkələrində dini təhsilin mühüm xüsusiyyətləri, İslam dinin tədrisi tarixi də tədqiqatda öz əksini tapmışdır.

Dini təhsilin tarixi-fəlsəfi aspektləri P. L. Berger, R. Debre, H. G. Heymbrok, A. A. Leviçkaya, C. T. Şeylke, R. M. Biqnova, P. Şrayner, C. Oruç, C. Hall, F. Şveyçer və başqalarının əsərlərində geniş şəkildə araşdırılmışdır. Ölkəmizdə bu sahədə araşdırma aparan tədqiqatçılar içərisində Z. Bünyadovun, Ə. Qurbanovun, R. Əliyevin, E. Səmədovun, A. Məmmədovun və başqalarının adını qeyd etmək yerinə düşərdi.

Tədqiqatın obyektini dini biliklərin ötürülməsinin konkret tarixi formaları təşkil edir. Tədqiqatın predmeti isə dini təhsilin meydana gəlməsi, inkişafı və dini biliklərin tədrisindən ibarətdir.

Açar sözlər: *dini təhsil, din tarixi, dinin formalaşması, din və əxlaq, Avropada din, İslam dini, dini dünyagörüşü*

Rahim Hasanov

Azerbaijan State University of Culture and Arts

UOT 1:001.92

<https://orcid.org/0000-0001-5104-9582>

hesenli.82@inbox.ru

Historical-Philosophical and Moral Aspects of Religious Education

Abstract

Besides raising the moral level of an individual, religion forms a certain outlook in people, directs the life position of religious people, and at the same time enriches the content of culture. However, it is an undeniable fact that bloody wars have occurred in the name of religion in human history.

From this point of view, it is important to understand the meaning of religion, to cultivate an environment of tolerance towards different religions, etc. In terms of studying subjects like The purpose of this article is to study the best practices in the regulation of religious education in

different countries. Religious education in a broad sense is the teaching of general religious teachings, religious rites, religious customs, religious concepts, and the history of religion. In a narrow sense, religious education means inculcating and teaching people only a certain religion or belief.

The purpose of the research is the historical-philosophical analysis of the formation and development of religious education. Important aspects of the formation of the religious worldview, the role of religious education in society, religion and morality, important features of religious education in European countries, and the history of the teaching of the Islamic religion are also reflected in the research.

Historical-philosophical aspects of religious education P. L. Berger, R. Debre, H. G. Heimbrock, A. A. Levichkaya, C. T. Scheilke, R. M. Bignova, P. Schreiner, J. Oruch, J. Hall, F. Schweicher, and others have been extensively explored. It would be appropriate to mention the names of Z. Bunyadov, A. Gurbanov, R. Aliyev, E. Samadov, A. Mammadov and others among the researchers conducting research in this field in our country.

The object of the research is the specific historical forms of the transmission of religious knowledge. The subject of the research is the formation and development of religious education and the teaching of religious knowledge.

Keywords: *religious education, history of religion, formation of religion, religion and morality, religion in Europe, Islamic religion, religious outlook*

Giriş

Tarixə nəzər yetirdiyimiz zaman cəmiyyətdə dini təhsilin əhəmiyyətli rola malik olması və çoxşaxəli bir mahiyyət kəsb etməsi faktları ortaya çıxır. Ümumiyyətlə, təhsil və din uzun əsrlər boyu qarşılıqlı əlaqədə olub və onların təsirini müxtəlif ölkələrin təhsil sistemlərinin bir sıra aspektlərində müşahidə etmək olar. Dinin təhsildə rolunun əsas aspekti dini məktəblərin və təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Dini məktəblərə uşaqlar və gənclər təkcə ümumi fənləri deyil, həm də öz inanclarının dini təlimlərini öyrənirlər. Bu qəbildən olan təhsil müəssisələri mənəvi dəyərlərin və dinin formalaşmasında mühüm rol oynaya bilər.

Dini təhsilin vəzifəsi bir və ya müxtəlif dinlərin inanclarını, tarixini və dəyər sistemlərini tanıtmaktır. Adətən dini təhsil sözügedən dini icmaya mənsub olan müəllimin nöqteyi-nəzərindən tədris olunur.

Dinşünaslıq və ya etika dərslərinə gəldikdə isə müəllimlər öz inanclarını bir kənara qoyaraq, yalnız müxtəlif dinlər və onların inancları haqqında müqayisəli bilikləri çatdırırlar. Dini maarifləndirmə dinin sosial mədəniyyətdəki rolunun dərk edilməsinə və insanın inanclarına kritik məsafədən baxmağa imkan verən dini savadın kamilləşdirilməsinə yönəlməlidir. Ümumiyyətlə, orta əsrlərdə dini təhsil daha geniş bir şəkildə tədris olunurdu, sonralar dini təhsilin əhatə dairəsi digər fənlərin tədrisinin artması və yeni fənlərin meydana gəlməsi nəticəsində tədricən azaldıldı. Dini təhsil nəticəsində insanlar müxtəlif dünya dinləri və fərqli dini cərəyanlar haqqında məlumata yiyələnir, onları həm tarixi, həm də müasir kontekstdə analiz edə bilirlər.

Tədqiqat

Dini təhsil müəssisələrində ruhanilər müqəddəs mətnləri, din tarixi, teologiyası və inanclarının mühüm elementlərini öyrənirlər. Dini rəhbərlərin hazırlanması dini ənənələrin və təlimlərin qorunub saxlanması və ötürülməsində mühüm rol oynayır. Dinin təhsildə rolunun digər cəhəti də tədris planlarında dini fənlərin mövcud olmasıdır. Bəzi ölkələrdə dini fənlər bütün tələbələr üçün təhsil proqramında məcburi xarakter kəsb edir. Məsələn, "Finlandiya, İsveç, Norveç və Yunanıstan kimi ölkələrdə dini təhsil məcburidir" (Yıldız, 2009, s. 247).

Bu fakt tələbələrə dinlərini daha ətraflı araşdırmaq və öz inancları haqqında anlayışı inkişaf etdirmək imkanı verir. Qeyd etmək lazımdır ki, dini təhsil tələbələrin xarakter və əxlaqının formalaşmasına kömək edən mənəvi və əxlaqi dəyərlərin mənbəyi ola bilər. O, həmçinin insanlara tolerantlığı və müxtəlifliyə hörməti aşılamaq mədəni və dini fərqlərin dərk edilməsini təşviq edir. Bununla belə, dini təhsil tədrisdə dünyəvilik prinsiplərinə riayət edilməsi və dini etiqad azadlığı ilə

bağlı suallara da cavab verə bilər. Bəzi hallarda dini təhsil qarşıdurma yarada və müxtəlif dini qruplar arasında anlaşılmaqlara səbəb ola bilər.

Dini dünyagörüşünün formalaşmasının mühüm aspektləri

Dini düşüncənin ilk dəlilləri Orta və Üst Paleolit dövrlərinə aiddir. “Arxeoloji tapıntılar və antropoloqların apardıqları araşdırmalar sübut edir ki, inanc sistemləri (dinlər) 40-50 min il əvvəl meydana gəlmişdir” (Usta, 2020).

İbtidai din qədim insanların dini inancları və adətləri özündə ehtiva edirdi. Ümumiyyətlə, ibtidai dinlər Paleolit, Mezolit, Neolit və Tunc dövründə geniş yayılmışdı. İbtidai din daha çox təbiətə pərəstişlə ifadə olunan bir fenomendir. “Din həqiqətən mürəkkəb bir fenomendir, lakin bizim dövrümüzdə də hələ də primitiv inanclar mövcuddur” (Kruglov, 2015, s. 12).

Din dünyagörüşünün mifologiyadan daha yetkin formasıdır. Dini dünyagörüşü fəvqəltəbii qüvvələrə inama əsaslanır. İnsanlar tarixən sirli və ülvi bir fenomenin – dinin mahiyyətini anlamağa çalışıblar. Dini dünyagörüşü dünyanın dini mənzərəsi, onun quruluşu, mənşəyi, inkişafı və insanın dünyadakı yeri haqqında ən ümumi baxışların məcmusudur. Dini dünyagörüşünün əsas postulatları dünyanın fəvqəltəbii varlıqlar tərəfindən yaradılması ideyası və ali prinsipin hər şeyə qadir olmasıdır. Dinin formalaşmasının mühüm mənbəyi insanın həyatı mənası, axirət dünyası və ölümə bağlı suallara cavab axtarması olmuşdur.

Qədim dövrdə fəvqəltəbii varlıqları təmsil edən dini simvolların istifadəsi həmin dövrdə yaşayan insanların dini dünyagörüşündən xəbər verir. Ümumiyyətlə, arxeoloji tapıntılar zamanı üzə çıxan simvolların qədim insanların dini inancları haqqında nəticə çıxarmaq mümkündür. Bəlkə də dini hisslərlə bağlı ritual davranışın ən qədim izləri ölümlərin dəfni ilə bağlıdır.

Axirət həyatına inancın əlamətləri çox vaxt bunlarla əlaqələndirilə bilər, belə ki, mühüm və qiymətli alətlər ölümlə birlikdə dəfn edilir, eyni zamanda cənazənin yanında yeməklər basdırılırdı. Adətən, ilk dinlər çoxallahlı xarakter kəsb edirdi, bu dinlərdə insanlar çoxlu tanrı və ilahələrin varlığına inanırdılar. Çoxallahlı kultlarda bütperəstlik, yəni bütə sitayiş geniş yayılmışdı. Lakin sonradan monoteist dinlər, yəni bütün dünyaya hakim olan vahid Allaha inam formalaşmağa başladı.

Mütəşəkkil dinin əsasları ilk dəfə Yaxın Şərqdə Neolit İnqilabı zamanı ortaya çıxdı. Kənd təsərrüfatının inkişafı ilə əlaqədar olaraq ovçu və yığıcı insanlar oturaq həyat tərzinə keçmiş, əhalinin sıxlığı artmış, texniki inkişaf sürətlənmişdir. Bu dövrdə meydana gələn dövlətlərin inanclarında mövcud siyasi nizamın ilahi mənşəli olması ideyası ehtiva olunmuşdu, standartlaşdırılmış dini qaydalar adətən hakimiyyət tərəfindən müəyyən edilirdi. Neolit inqilabından sonra Misir və Mesopotamiyada yaranan dövlətlərin siyasi sistemi ruhanilər tərəfindən idarə olunan teokratiya idi, bu dövlətlərdə hökmdarlar eyni zamanda siyasi və dini hakimiyyəti əllərində saxlayırdılar.

Bu gün ictimai şüurda dinə maraq artmaqdadır və dindarlıqla bağlı proseslər demək olar ki, ictimai həyatın bütün sahələrində mövcuddur. Din insan həyatında çox mühüm rol oynayan, tarixin bütün dövrlərində, bütün cəmiyyətlərdə həmişə mövcud olmuş universal bir hadisədir. İnsanın yaradılışla bağlı ortaya çıxan sualların cavabı dində öz əksini tapmışdı. “İnsan başqa insanlara və təbiətə qarşı davranışlarında özünü idarə edir, çünki o, onu yaradan, idarə edən və hesaba çəkəcək transsəndent varlığa inanır” (Kurt & Aykut, 2021, s. 18).

Müasir multiparadiximli sosial realıq şəraitində dini kimliyin axtarışı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dinin sosial hadisə kimi gələcək nəsillərin dəyər oriyentasiyalarının və dünyagörüşlərinin formalaşmasına təsirini dini konfessiyaların təhsil paradixmasının aksioloji ölçüsünü dərk etmədən başa düşmək olmaz. Dini dünyagörüşü müəyyən dini ideya və dəyərlərə inam bəsləmək, həmçinin müəyyən dinə və dini qrupa mənsub olmaqla xarakterizə olunur. Dini şüur dini dünyagörüşünün mövcud olması üçün zəruri şərtir. Dini şüur reallığın fantastik obrazlarda əks olunması kimi müəyyən edilə bilər. Dini şüurun əsas xüsusiyyətləri duyğu aydınlığı, reallığa adekvat məzmunun illüziyalarla birləşməsi, inanc, simvolizm, emosional zənginlikdir.

Demək olar ki, əksər cəmiyyətlərdə fəvqəltəbii hadisələr haqqında müəyyən inanclar toplusu vardır. Din mövcud olan bir çox cəmiyyət tiplərində müxtəlif formalar alır, lakin son nəticədə həyatı, ölümü və insan varlığının digər sirlərini anlamağa çalışır. Din cəmiyyət üçün bir sıra

funksiyaları yerinə yetirir. O, həyata məna və məqsəd verir, sosial sabitliyi və sosial nəzarəti gücləndirir, fiziki və psixoloji rifahı artırır. Bununla belə, din həm də sosial bərabərsizliyi davam etdirə və müxtəlif dini inanclara malik insanlar arasında sosial münaqişələri təşviq edə bilər.

Dini təhsilin cəmiyyətdə rolu

Din ümumi təhsilin və şəxsiyyətin mənəvi inkişafının mühüm bir hissəsidir. Dini təhsil insanlara müvafiq sahə üzrə bilik verir və tələbələrə dinlə bağlı öz mühakimələrini həyata keçirməyə, onlara dini dəyərləri anlamağa, digər insanların həyatındakı fərqlilikləri tanımağa və bununla da dialoq qurma qabiliyyətinə malik olmağa imkan verir. Yaşadığımız dini plüralizmdə qarşılıqlı tanınma tolerantlıqdan daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Dini icmalar və dövlət qurumları hər iki tərəfin ehtiyaclarına cavab verən tədris proqramlarının hazırlanmasında birgə işləyə bilərlər. Bəzi ölkələrdə tədrisin dini prinsipləri müvafiq dini icmalar tərəfindən müəyyən edilir. Dini təhsil bütün digər təhsil sahələri kimi dövlət nəzarəti altındadır. “İtaliya, İspaniya, Portuqaliya və Hollandiya kimi katolik əhalisinin üstünlük təşkil etdiyi ölkələrdə dini təhsilin istənilən növü katolikliyin təsiri altında qalacaq” (Schreiner, 2009, s. 152).

Dinin təhsildə rolunun digər mühüm cəhəti dinlərin tarixinin öyrənilməsi, onların mədəniyyətin və cəmiyyətin inkişafına təsiri ilə bağlıdır. “Dini təhsilin təhsil sistemində özünə məxsus yer tutması qaçınılmaz bir haldır. Çünki dünyada xüsusən də Avropa ölkələrinin hüquq təcrübələrində də bu problem artıq öz həllini tapmışdır” (Səmədov, 2009, s. 59).

Təhsil proqramları çərçivəsində tələbələr müxtəlif dini ənənələrlə bağlı mühüm bilikləri öyrənməyə bilərlər. Bu fakt tarixi kontekstləri və dinlərin sivilizasiyaların formalaşmasına təsirini daha yaxşı başa düşməyə imkan verir. Tələbələr öz dini inanclarının prinsiplərinə əsaslanaraq etik dilemmaları müzakirə edərək, əxlaqi davranışlarını inkişaf etdirə bilərlər. Ümumiyyətlə, bir çox ölkələrdə dinin təhsildəki rolu ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bəzi yerlərdə təhsil sisteminə tərkib hissəsi kimi integrasiya olunur, digər ölkələrdə isə ciddi dünyəvilik müşahidə edilir və dini fənlər təhsil proqramından çıxarılır. “Bəzi ölkələr (İngiltərə, Danimarka, Hollandiya və İsrail kimi) və əyalətlər (Kanadadakı Nyufaundlend kimi) dünyəvi dövlət məktəbləri olan və məzhəbi tədris edən məktəblərə subsidiya verir və bir çox ölkədə (ABŞ, Fransa, Belçika, Hindistan, İndoneziya və Yaponiya kimi) özəl dini məktəblər açılmışdır” (Mark Halstead, 2013, s. 143).

Dini etiqadından asılı olmayaraq, bütün insanların hüquq və azadlıqlarının nəzərə alınması, təhsil almaq üçün bərabər imkanların təmin edilməsi vacib məsələdir. Təhsil tənqidi düşüncəni və inancların müxtəlifliyinə hörməti təşviq etməlidir.

Beləliklə, dinin təhsildə rolu müxtəlifdir, bunun həm müsbət, həm də problemli tərəfləri ola bilər. Bu rolun səmərəli idarə olunması dini inanclara və dünyəvilik prinsiplərinə hörmət, eləcə də hər bir konkret ölkənin və ya təhsil sisteminin mədəni kontekstlərinin nəzərə alınması arasında balansın yaradılmasını tələb edir.

Ölkəmizdə dini təhsilin tarixi olduqca qədimdir, İslam dini meydana gəlməzdən əvvəl də Azərbaycanda dini təhsil ocaqları var idi. Görkəmli tədqiqatçı alim Zakir Məmmədov hələ Qədim Albaniyada dini təhsil verən tədris ocaqlarının olmasından bəhs edirdi. “Azərbaycanda dini əqidələrlə bağlı tədris ocaqları da yaranmışdı. Xristian dininin təbliği ilə əlaqədar bu iş daha da fəal şəkildə alınırdı” (Məmmədov, 2006, s. 12).

Qərbi Avropalıların dini inanclarında xristianlıq üstünlük təşkil etsə də, inanc azadlığı səbəbindən onların dini təhsili təkcə xristianlığı əhatə etmir. Tələbələr dini inanclarına uyğun olaraq müxtəlif dini kursları seçə bilərlər. Bu qəbildən təşkil edilən maarifləndirmə tədbiri göstərir ki, Qərbdə milli hökumət dini azadlığa böyük önəm verir.

Dini təhsilin birbaşa məqsədi bu sahəni yaxşı mənimsəmiş mütəxəssislər yetişdirməkdir. Bu sahədə reallaşdırılan təhsilin məzmunu, keyfiyyəti və nəticələri dini təhsilin inkişafına təkan verir. “Təhsil sistemində ilahiyyat elmlərini tədris, təhqiq və təbliğ etmiş olsaq, tarixi keçmişimizi daha yaxşı öyrənər, milli şüurumuzun, milli varlığımızın inkişafına yaxından yardım etmiş olar və İslamın ümumbəşəri mənəvi dəyərlərindən faydalanaraq, milli ideologiyamızın formalaşmasına kömək etmiş olarıq” (Qurbanov, 2001, s. 4).

Din obyektiv ictimai varlıqdır və müəyyən ictimai təsirə malik olan xüsusi mədəniyyətdir, ona görə də dini təhsil insanların din haqqında düzgün dərk etmələrini nəzərə almalı, həm də dini təbliğ

etməklə ictimai maarifləndirməni həyata keçirməlidir. Qeyri-formal təhsil çox vaxt fərdlər, qruplar və ya birliklər tərəfindən qeyri-kommersiya məqsədləri üçün həyata keçirilir. Burada əsasən dini maarifləndirmə məsələləri gündəmə gəlir. Qeyri-rəsmi təhsil məkanları çox vaxt etnik və ya dini mənsubiyyətə görə yaradılır. Bu cür etno-dini təhsil təcrübələri məktəbdən sonrakı təlimləri əhatə edir. Mədəni və dini baxışların çox vaxt diqqətdən kənarda qaldığı Qərbi ölkələrində təhsil sisteminin ciddi şəkildə dünyəviləşməsi səbəbindən valideynlər əxlaq tərbiyəsi ilə məşğul olan qeyri-formal təhsil mərkəzləri axtarırlar.

Əxlaq tərbiyəsində dinin rolu

Gənclərin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi aktual problemdir, çünki müasir dünyada gənclər həm müsbət, həm də mənfi informasiya mənbələri kompleksi mühitində böyüyür. Əxlaq və din tarixən bir-biri ilə sıx bağlı olmuşdur. Din və əxlaq həm sosial ideologiyanın formasıdır, həm də üstqurum kateqoriyasına aiddir. Din real dünyada insanların gündəlik həyatında hökmranlıq edən yad qüvvələri fəvqəltəbii bir formada ifadə edir. Əxlaq isə insanların davranışlarını müəyyən sosial sistemdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərə uyğunlaşdırən normadır. İctimai və iqtisadi münasibətlərin təməli olmasa, din və əxlaq öz varlığının obyektiv əsasını itirir. Əxlaq dindən daha çox cəmiyyətin maddi və iqtisadi bünövrəsinə yaxındır. Maddi istehsal fəaliyyəti insanların ən əsas əməli fəaliyyətidir, maddi istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olmaq prosesində insanlar bir-birinin fəaliyyət və davranışlarını tənzimləməlidirlər və əxlaq normaları bu zəmində yaranır. Din əxlaqa müqəddəslik və fəvqəltəbii əlavə edərək, əxlaqı daha da ülviləşdirir. Əxlaq insanlar arasında ictimai münasibətlərlə bağlıdır, insanların əxlaqi davranışları da obyektiv ictimai münasibətlərlə məhdudlaşdırılır. İnsanın əxlaqi davranışı onun yarandığı və mövcud olduğu ictimai münasibətlərin mahiyyətinə uyğun gələndə ictimai rəy tərəfindən təsdiqlənəcək, əks halda pislənəcək. “Dini təhsildə əxlaqı din müəyyən edir. Dünyəvi əxlaqın mövcud ola biləcəyi qəbul edilmir. Lakin əxlaq anlayışı din tərəfindən müəyyən edilmədikdə nisbilik və subyektivlik ön plana çıxır” (Göçeri, 2002, s. 58). Bütün bunların əksini iddia edənlər də vardır.

Müxtəlif dini doktrina sistemləri və teoloji idealizm əxlaqı dini əxlaqla eyniləşdirirlər. Əslində insanlar arasında ictimai münasibətlər bütün əxlaq normalarının obyektiv əsasını təşkil edir, əxlaq normaları isə şəxsiyyətlərarası ictimai münasibətlər zəminində yaranır. Dünyəvi əxlaq insanlar arasında qavranılan real münasibətə əsaslanır və insanların davranış standartlarını tənzimləyir. Dini əxlaq bilavasitə qavrayışlı insanlarla qeyri-idraki tanrılar arasındakı dini münasibətə əsaslanır və insanların davranışını insanlarla tanrılar arasındakı münasibətə uyğunlaşdırır. “Din və əxlaq tarix boyu yaxın münasibətdə olmuşdur. Din və əxlaq mövzusu günümüzdə daha çox aktualıq qazanmışdır” (Məlikov, 2023, s. 793).

Müxtəlif dini sistemlərdə əxlaq iki komponentdən ibarətdir: biri insanla Allah arasındakı əlaqəni əhatə edən davranış normaları, digəri isə insanlar arasındakı münasibəti əhatə edən davranış normalarıdır. Dində Tanrının ilahiliyi cəmiyyətdəki insanlar tərəfindən verilir və insanlarla Tanrı arasındakı dini əlaqə mahiyyətə insanlar arasındakı ictimai münasibətdən asılıdır. Dində insanlar arasında münasibəti ehtiva edən davranış normaları mahiyyət etibarilə insanlar arasında ictimai münasibətləri tənzimləyir və dünyəvi əxlaqı müqəddəsləşdirir. Din və əxlaq arasındakı əlaqə ilə bağlı tədqiqat aparan bəzi araşdırmaçılar “əxlaqın və dinin öz-özlüyündə avtonom mahiyyət kəsb etməsi, əxlaqın daha universal cəhətə malik olması və dindən asılı olmaması fərziyyəsinə əsaslanır” (Bilici, 2008, s. 157)

Əxlaq insanların iradəli davranışdır, bu davranış zamanı insanın yaxşı və pis keyfiyyətləri ortaya çıxır. İnsanın hər hansı bir əməli yerinə yetirmək qabiliyyətinə sahib olması üçün əvvəlcə həmin hərəkət barədə bilik əldə etməli və nəhayət, ona yönəlməlidir. “İslam əxlaqı Allaha hörmət və ehtiram, yaradılmışlara qarşı mərhəmətli və yararlı olmağı ifadə edir” (Klavuz, 2018, s. 460).

Din və əxlaq həm sosial ideologiyadır, həm də bir-biri ilə qarşılıqlı təsirə malikdirlər. Din və əxlaqın qarşılıqlı əlaqəsi iqtisadi əsasla müəyyən edilir və iqtisadi təməldən asılı olaraq dəyişir. Qədim dövrdə ibtidai dinlər miflər və ayinlər vasitəsilə əxlaqın ictimai təsirini gücləndirirdilər. Sinifli cəmiyyətdə hakim sinif həmişə öz maraqlarına uyğun olaraq dindən istifadə edir və idarə olunan sinfi cənnəti vəd edirdilər. Sinifli cəmiyyətdə əxlaq həmişə hakim sinfin hökmranlığına və mənafeyinə xidmət edir, ya da məzlum sinif kifayət qədər güclənəndə məzlumun mənafeyini ifadə

edir və hakim sinfin zülmünə müqavimət göstərir. Dinin əxlaqa təsiri həm hakim təbəqənin əxlaqını müqəddəsləşdirmək, həm də hakim təbəqənin əxlaqına qarşı müqavimət göstərmək qismində təzahür edir. “Dini təhsil birbaşa insan tərbiyəsinə töhfə verməklə yanaşı, fərdin ümumi təhsil almasını da asanlaşdırır. Dini təhsil insana doğulduğu andan özü ilə gətirdiyi din hissini ortaya çıxarmağa və inkişaf etdirməyə kömək edir” (Keyifli, 2013, s. 119). Dini sistemdə aparılan islahatlardan sonra feodal istismar sistemləri ləğv edildi. Ölkəmizdə din artıq istismarçı siniflərin istifadə etdiyi alət deyil.

Avropa ölkələrində dini təhsilin icrası

Bir çox Avropa ölkələri ibtidai və orta məktəblərdə dini kurslar həyata keçirir və hətta dini icmaların təhsil proqramlarının planlaşdırılmasında iştirakına icazə verir, buna baxmayaraq, müxtəlif ölkələrin dini təhsilə baxışları hələ də fərqlidir. Avropa ölkələrində din kursları ümumiyyətlə kilsələr tərəfindən hazırlanır, kursun məzmunu müəyyən din və ya məzhəbin təlimindən ibarətdir, burada əsas məqsəd həmin dinin və ya məzhəbin qəbulunu təşviq etməkdir. “Ümumiyyətlə, bu tip dini təhsildə hər bir məzhəb və ya din ayrı-ayrılıqda dini tədris dərsləri yaradır və dərsi həmin din və ya məzhəbə mənsub olan müəllim verir” (Hull, 2012). Britaniyada xalqın əksəriyyəti xristianlığa inanır, ona görə də ilk dövrlərdə dini təhsil xristian təhsili ilə bərabər tutulurdu. Bununla belə, Britaniya cəmiyyəti son illərdə plüralist dəyərlərin dərk edilməsini daha çox vurğulayır. Dünyəvi dövlət olan Fransada isə kilsə dövlətdən ayrı olduğu üçün dini təhsilə önəm verilmir. Bütün bunlara baxmayaraq, Fransada Lill Katolik Universiteti, Lion Katolik Universiteti, Paris Katolik İnstitutu, Müqəddəs Dionisius Pravoslav İlahiyyat İnstitutu kimi dini təhsil verən müəssisələr fəaliyyət göstərir. Ümumiyyətlə, “Fransada ilahiyyat və ya dini elmlər üzrə universitet səviyyəsində tədris verən iyirmiyə yaxın müəssisə var. Bunlardan yeddisi katolik, beşi protestant, ikisi ortodoks, biri yəhudi dini üzrə ali təhsil verir” (L’enseignement supérieur..., 2016).

Dini təhsilin yaxşı nümunəsi Avropa ölkələrində geniş yayılmış Quran məktəbləridir. Burada Quran məktəbləri əsasən məscidlər tərəfindən təşkil edilir. Onlar adi dərslər saatlarından sonra və ya bayram günlərində uşaqlara dini dərslər təklif edirlər. Məsələn, Hollandiyadakı etnik türk və mərakeşli tələbələrin demək olar ki, yarısı məktəbdən sonra yerli məscidlərdə Quran dərslərində iştirak edir. Hollandiyada yerləşən “Brede İslam Məktəbində həftədə iki dəfə 75 dəqiqəlik dini dərslər və həftədə bir dəfə Quran oxuma dərsləri keçirilir” (Genç, 2012, s. 374).

Belə təhsil mərkəzləri demək olar ki, bütün dini qruplar tərəfindən yaradılmışdır, məsələn, Şimali İrlandiyada oxşar qeyri-rəsmi təlimlər katoliklər və protestantlar tərəfindən həyata keçirilir. Dini maarifləndirmənin əsas vəzifəsi dünyagörüşü, dini və milli tolerantlıq tərbiyəsidir. Sovet qanunvericiliyi dini təlimlərin yalnız dini təhsil müəssisələrində tədrisinin mümkünlüyünü müəyyən edirdi və dini mərkəzlərə, icmalara, eyni zamanda din xadimlərinə dini tədris etmək üçün dərnəklər, qruplar və yığıncaqlar təşkil etməyi qadağan etdi (Ufimtseva, 2016, s. 289).

Din fənni Almaniya Federativ Respublikasının bütün ibtidai və orta məktəb şagirdləri üçün məcburidir, keçmiş Almaniya Demokratik Respublikasının federal əyalətlərində din dərsləri yox idi, lakin bir qayda olaraq din tədris olunurdu. Din fənni müəllimləri digər fənlərin tələblərinə uyğun akademik səviyyəyə malik olmalıdırlar, burada ilahiyyat və ya din sahəsində təhsil tələb olunur və dövlət onların maaşını ödəyir. Burada əhalinin yarısı katolik, digər yarısı isə protestant olduğu üçün tədris olunan dinin məzmunu dini icmanın nümayəndələri ilə regional hökumətlər arasında razılaşdırılır. Bəzi əyalətlərdə isə İslam dini türkcə fənninin bir hissəsi kimi tədris olunur, bu zaman dini təhsilin məzmunu Almaniya hökuməti ilə Türkiyə hökuməti arasında müəyyən edilir.

İspaniyada təhsil qanunlarında aparılan dəyişikliklərlə görə zaman ərzində dinin tədrisinə fərqli münasibət göstərilib. Fransada dünyəvi dövlət olduğu üçün din müəllimlərinə pul ödənilmir. Özəl məktəblər öz proqramlarına din mövzusunı daxil edə bilər, lakin Fransada ibtidai və orta məktəb şagirdlərinin çoxu dövlət məktəblərində və liseylərdə oxuyur. Dövlət tələbələrə öz kilsələrində, məscidlərində, sinaqoqlarında dini təhsil almağa icazə verir, yalnız Elzas və Lotaringiyanın dövlət məktəblərində katoliklər, protestantlar və yəhudilər dini dərsləri arasında seçim edə bilərlər.

Fransa hüququnda dini təhsil məsələsi konstitusiyaya dəyərində mülkiyyətdir. Bununla belə, dünyəvilik prinsipi dövlət orqanlarının təhsil sistemi daxilində dini biliklərin tədrisinə mane olmur. Dövlətin bütün səviyyələrdə dünyəvi təhsilin təmin edilməsinə cavabdeh olması dövlət təhsil müəssisələrində

dini ibadətlərin və ya fəaliyyətlərin qadağan edilməsini tələb etmir. Dövlət ibtidai məktəbləri dini etiqad azadlığına görə bazar günü istisna olmaqla həftədə bir gün bağlanır. Bu gün valideynlər övladlarının məktəb binasından kənarda dini dərslər almasını təşkil edə bilirlər (Davie, 2000, pp. 87-88).

İtaliyada fənn müəllimləri yepiskoplar tərəfindən təyin edilir və dövlət tərəfindən onlara vəsait ödənilir. İtaliyada katolik dini təhsili ibtidai və orta məktəbdə oxuyan (6-19 yaş) tələbələr üçün nəzərdə tutulub, lakin tələbələr dini dərslərdən imtina edə və əvəzində alternativ kurslarda iştirak edə bilirlər. İtaliyada Xristianlığın üstünlük təşkil etməsi və dini inancların artan müxtəlifliyi ilə xarakterizə olunur. İtaliyadakı xristianların əksəriyyəti baş qərargahı Vatikanda (Roma) yerləşən katolikliyə sadıqdır. 1984-cü ildə İtaliyada dövlət məktəblərində din dərslərinin seçmə fənn qismində tədrisi ilə bağlı qanun qəbul edildi. Rəsmi olaraq “Katolik dini təhsili” adlandırılan seçmə din kursları uşaq bağçalarında həftədə 1,5 saat, ibtidai məktəblərdə həftədə 2 saat, orta və liseylərdə isə həftədə 1 saat verilir. Katolik məktəblərində əlavə bir saat din dərsi verilir. Tələbələr hər tədris ilinin əvvəlində din dərslərindən azad olmağı seçə bilirlər. Məktəblər bu tələbələrə alternativ seçmə kurslar təklif etməyə borcludurlar.

Portuqaliyada din könüllü istəyə bağlı bir fənnidir və dərslər keçmək istəməyən tələbələr üçün alternativ fənn olmadığı üçün dərslərinin sonunda dini biliklər tədris olunur. Portuqaliya Respublikası kilsə və dövlətin rəsmi olaraq ayrıldığı dünyəvi ölkədir. Ölkə Konstitusiyası vicdan, din və ibadət azadlığını toxunulmaz elan edir, həmçinin təbliğat azadlığına təminat verir. Konstitusiya həm də dinə görə ayrı-seçkiliyi qadağan edir.

Hollandiyada tolerantlıq ənənəsinə uyğun olaraq, təhsil azadlığı tanınır, bu fakt da hər kəsə istədikləri dini oriyentasiyada və ya dünyəvi prinsiplər əsasında təhsil almağa imkan verir. Bütün məktəblərdən əksər dinlər haqqında bilikləri ehtiva edən etika fənninin tədrisi tələb olunur. Hollandiyadakı dini məktəblər protestant, katolik, ekumenik, islam və yəhudi inancları əsasında qurulur. Bu məktəblərin bir çoxu öz dini baxışlarında mötədildir, bu dini məktəblər fərqli dinə mənsub olan və ya heç bir dinə malik olmayan uşaqları da qəbul edir.

Dövlət kilsələrinin olduğu Avropa ölkələrində dövlət dini qurumları rəsmi şəkildə dəstəkləyir. Məsələn, “İngiltərədə dini məktəblər dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir və dövlət məktəbləri din dərsləri verməyə borcludur” (Fox, 2008, p. 120). Böyük Britaniyanı təşkil edən dörd ölkənin hər birində dini təlim fərqli şəkildə qurulub. Şimali İrlandiyada dini təhsil məcburi fənnidir. Şotlandiyada dini təlim əxlaqla birgə tədris olunan məcburi fənnidir. İngiltərə və Şimali İrlandiyada olduğu kimi, valideynlərin də övladlarının dərslərə getməsinə etiraz etmək hüququ var. Uelsdə dini təlimlər xristianlığın və dünyanın digər əsas dinlərinin öyrənilməsinə əhatə edir. İngiltərə, Şimali İrlandiya və Şotlandiyadan fərqli olaraq, Uelsdə valideynlərin övladlarının məktəbə getməsinə etiraz etmək hüququ yoxdur.

Dövlət məktəblərində dinlərin tədrisi demək olar ki, bütün digər Avropa ölkələrində mövcuddur (yalnız Fransa, Çexiya, Sloveniya və Albaniyada yoxdur). Ümumiyyətlə, “konfessional sistem” onunla xarakterizə olunur ki, dini təhsilə müəllimlərin hazırlanması və seçilməsinə, proqramın tərtibinə və mənbələrin seçilməsinə cavabdeh olan dini təşkilatlar (Avstriya, Belçika, Kipr, İspaniya, Yunanıstan, Malta, Polşa, Portuqaliya, Çexiya) nəzarət edir. Din müəllimləri dini qurumlar tərəfindən sertifikatlaşdırılır. Bəzi ölkələrdə (Macarıstan, İtaliya, Latviya, Litva, Almaniya, Finlandiya) dövlət və dini qurumlar dini maarifləndirmə işində əməkdaşlıq edirlər. Əksər hallarda din seçmə fənnidir. Məcburi fənn olduğu yerlərdə məktəblilərin ondan imtina etmək hüququ vardır (Almaniya, Avstriya, Kipr, Finlandiya, Yunanıstan, Malta, Slovakiya, Danimarka) (Willaime, 2007, p. 60).

İslamda təhsil

İslam təhsili İslamı dinini və müsəlmanların həyat tərzini öyrədir. İslam təhsilinin mənbəyi “Quran”dır. Müsəlmanlar üçün “Quran”ı, İslamın əsas inanclarını və Məhəmməd peyğəmbərin şəriətini öyrənmək olduqca vacib məsələdir. Peyğəmbərin ardıcılıqları Məkkədə İslamı və “Qurani” öyrənmək üçün məscidlərə toplaşırdılar. Məhəmməd peyğəmbər göndərdiyi ilk müəllimlərə xilafət ərazisində və onun hüduqlarından kənarda insanlara dini təhsil verməklə bağlı göstəriş verdi. İslamın ilk dövrlərində İslam dinin öyrədən müəllimlərin sayı sürətlə artdı. “İslam dünyasında bir qayda olaraq dini mərkəzlər təhsil müəssisələri üzərində qurulub” (Rövşənoğlu, 2019).

VII əsrinin sonlarında demək olar ki, xilafətin bütün yaşayış məntəqələrində Peyğəmbərin təlimlərinin davam etməsi və İslamın əxlaq normalarına düzgün riayət edilməsi üçün ən azı bir dini məktəb var idi. Sonrakı dövrlərdə İslam təhsili getdikcə daha çox yayıldı və dini təhsil böyük əhəmiyyət qazandı. Valideynlər öz övladlarına dini təhsil verməyi özlərinə mənəvi borc hesab edirdilər.

İslam təhsilinin ilkin formalaşması məscidlərdə sxolastik təhsildən qaynaqlanır. İslamın əvvəlki dövrlərindən, təxminən VII əsrdən etibarən X əsrə qədər məscid eyni zamanda məktəb funksiyasını da yerinə yetirirdi və müəllimlərin əksəriyyəti din alimləri idi. XI əsrdən sonra dini təhsil təbiət elmləri və humanitar elm sahələrini də əhatə etdi. Bu proses İslamın yayılmasına, müsəlman xalqının ümumi keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, müsəlman cəmiyyətinin tərəqqi və inkişafına zəmin verirdi.

İslam dini fərdlərin mənəvi məsuliyyətinə böyük önəm verir. Müsəlmanlar üçün ən yüksək mənəvi məsuliyyət modeli Məhəmməd peyğəmbərdir. Dini təhsilin son məqsədi müsəlmanları bu məsuliyyəti düzgün yerinə yetirməyə hazırlamaqdır. İslam təhsili müsəlmanlara İslam dininin əsas prinsiplərini və əməllərini öyrətdiyi üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir. Bunlara şəxsi davranışın əxlaqi kodeksləri və İslam inancları daxildir. Tarixən İslam dinin tədrisində mədrəsələr böyük rol oynamışdır. “Mədrəsələrin təsisində əvvəl təhsil halqaları mədrəsələrin yanında üləma evləri, kitabxana və s. yerlərdə də qurulurdu. Yenə mədrəsə kimi təhsil verən müəsisələr arasında hanga, təkkə və xəstəxanalar da sayıla bilər” (Qənbərova, 2024, s. 6).

Tarixən İslamın yayılması və inkişafında təhsilə önəm vermək və biliyi təbliğ etmək ideyası həmişə çox mühüm yer tutur. İslam təlimlərində təhsilin və biliyin vacibliyi ilə bağlı çoxsaylı göstərişlər vardır. İslam təhsil düşüncəsi “Quran” və hədislərə istinad edən İslam dəyərlərinə və metodologiyalarına əsaslanır. İslamda təhsilin vəzifəsi iman tərbiyəsi, elm öyrətmək və insanlarla Allah arasındakı, fərdlərlə cəmiyyət arasında koordinasiyanı aydınlaşdırmağa öyrətməkdir.

Mədrəsə müsəlman ölkələrində orta və ali təhsil verilən təhsil müəssisələrinin ümumi adıdır. Mədrəsələrdə dərs deyən müəllimlərə “müdərris”, onun köməkçilərinə “müid”, burada tədris alanlara isə “danışmənd”, “sofı” və ya “tələbə” deyilir. Mədrəsələr və onların kitabxanaları adətən şəxsi ianə (vəqf) hesabına mövcud olurdu. İlk mədrəsələrdə adətən yaşayış yerləri olmurdu, lakin XI əsrin ikinci yarısında müəllim və tələbələr üçün otaqlar meydana çıxdı. Mədrəsələrdə “Quran”ın tilavəti (təcvid) və onun təfsiri (təfsir), İslam ənənəsi (hədis) və tarixi, ərəb dili və ədəbiyyatı, İslam hüququ (fiqh), İslam əqidəsi (əqidə və kəlam), bəzi tətbiqi fənlər (riyaziyyat, astronomiya, tibb) tədris olunurdu. Mədrəsələrdə verilən təhsil təkcə dini biliklərdən ibarət deyildi, “tədris, əsasən, ərəb dilində aparılır, dini biliklərlə yanaşı, təbabət (tibb), dil, fəlsəfə, hüquq, məntiq, riyaziyyat və s. dünyəvi elmlər öyrədilirdi” (Niyazov, 2018, s. 88). SSRİ-nin dağılmasından sonra MDB ölkələrində mədrəsələr şəbəkəsi bərpa olunmağa başladı. Müsəlman təhsil sistemi əsrlər boyu inkişaf etmiş bir sistem idi və orta əsrlər Qərbi Avropada kollec sisteminin inkişafına təsir göstərmişdir. Lakin sonrakı mədrəsələr Avropa təhsil sistemi ilə rəqabət apara bilmədi. Müasir dövrdə mədrəsələr yararsız vəziyyətə düşüb.

Nəticə

Din və təhsil arasındakı əlaqə çox vaxt mübahisə mövzusunə çevrilmişdir. Ümumiyyətlə, din cəmiyyət və mədəniyyət, təhsil və tərbiyə ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Demokratik və plüralist bir cəmiyyətdə din və təhsil arasındakı əlaqə çox vaxt mübahisələrə səbəb ola bilər. Dini təhsilin yaranması və inkişafı qədim Şərq dövlətlərində (Babil, Misir və s.) dinin təşəkkül tarixi ilə və sistematik təhsilini tələb edən teoloji sistemlərin mürəkkəbliyi ilə bağlıdır. Dini təhsilin ən böyük inkişafı feodalizm dövründə, təhsilin dinin nəzarətində olduğu, tədrisin əsasən teoloji xarakter daşıdığı dövrdə baş verdi. Dini təhsildə müqəddəs, kanonik kitabların öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə etibarlı ilə dinin təhsildə rolu mürəkkəb və mübahisəli mövzu olaraq qalır. SSRİ-də 5 fevral 1918-ci ildə qəbul edilən “Kilsənin dövlətdən, məktəbin kilsədən ayrılması haqqında” dekretə (Məmmədov, 2018, s. 29) uyğun olaraq, bütün dövlət və ictimai təhsil müəssisələrində dini inancların öyrənilməsi qadağan edilmişdi.

Formal olaraq vətəndaşlar dini yalnız fərdi şəkildə öyrənə bilərdilər. Müstəqillik əldə etdikdən sonra isə bu vəziyyət dəyişdi. Hazırda ölkəmizdə dini təhsil verən ali məktəblər içərisində Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun xüsusi yeri vardır. Dini tədrisin təsiri müsbət ola bilər, dügün təşkil edilən din tədrisi mənəvi inkişafı və eləcə də əxlaqi tərbiyəni təşviq edir. Dini təhsil dünyəvi prinsiplərə və inancların müxtəlifliyinə hörmət tələb edir, bu baxımdan da dini təhsil tolerant cərçivədə aparılmalıdır.

Ümumiyyətlə, dinin tədrisi din haqqında obyektiv və təsdiqlənmiş biliklərin əldə edilməsi ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Bilici, M. V. (2008). *Müasir fəzilət etikası kontekstində din və əxlaq arasındakı əlaqə*. Magistrlik dissertasiyası.
2. Gənc, M. F. (2012). Hollandiya məktəblərində və İslam məktəblərində müsəlman uşaqların dini təhsili. *Atatürk Universiteti İlahiyyat Fakültəsi Jurnalı*, 38, 361-378.
3. Göçeri, Y. D. D. N. (2002). Dini Təbiyə və Dini Təbiyə Konsepsiyalarına dair Təhlil Essesi. *Çukurova Universiteti İlahiyyat Fakültəsi Jurnalı (ÇÜİFD)*, 2(1), 49.
4. Keyifli, Ş. (2013). Təhsil və Din Təhsili. *Çukurova Universiteti İlahiyyat Fakültəsi Jurnalı*, 13(2), 103-126.
5. Klavuz, A. S. (2018). *İslam etiqadlarına və ilahiyyətə əsas xətlərlə giriş*. Ensar Neşriyat.
6. Kurt, A. O., & Aykit, D. A. (2021). *Dinlərin tarixi*. Anadolu İmam Hatip Liseyi.
7. Qurbanov, Ə. (2001, 12 aprel). Müstəqil Azərbaycanda islamgünaslığın aktual problemləri. *Respublika*, 4.
8. Qənbərova G. (2024, 10 fevral). *İslam tarixində tərbiyyə və təhsil ocaqları – mədrəsələr*. https://www.researchgate.net/publication/378077714_islam_tarixind_trbiyy_v_thsil_ocaqlari-mdrslr
9. Məlikov, Ə. (2024). *Qərb fəlsəfəsində din və əxlaq münasibətlərindəki nəzəriyyələr*. International Turkic World Congress on Social, Humanities, Administrative and Educational Sciences Conference. Bakı, 11th to 13th January.
10. Məmmədov, C. (2018). *Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri: tarix və müasirlik*.
11. Məmmədov, Z. (2006). *Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi*. “Şərq-Qərb”.
12. Mark Halstead, J. (2013). Dini təhsil. Tərcümə edən: Abdulkadir Çekin. *Humanitar və Sosial Elmlər Araşdırma Jurnalı. İnsan və Sosial Elm Araşdırmaları Jurnalı*, 2(3), 2(3), 136-150.
13. Niyazov, Ə. (2018). Azərbaycanda din tədrisi təcrübəsi: “Zübdətul-İslam” və “Şəraiul-İslam” əsərləri nümunəsi əsasında. *“Dini araşdırmalar” jurnalı*, 1, 87-100.
14. Rövşənoğlu K. (2019). *Azərbaycanda dini təhsil* (Mövcud vəziyyət və təcrübə). 25.12.2019. <https://stm.az/az/news/447/azerbaycanda-dini-tehsil-movcud-veziyyet-ve-tecrube>
15. Səmədov, E. (2009). *Azərbaycanda din-dövlət münasibətləri və dini təhsilin formalaşması*.
16. Schreiner, P. (2009). Avropa kontekstində Dini Təhsil. Tərcümə edən: Adem Korukçu. *Dini Araşdırmalar*, 12, 34, 151-160.
17. Usta S. (2020). *Dinlər nasıl ortaya çıktı, nasıl dönüştü*. <https://www.odatv.com/yazarlar/sadik-usta/dinler-nasil-ortaya-cikti-nasil-donustu-177676>
18. Yıldız, İ. (2009). Dini mədəniyyət və etika kursu: Məcburi qalmalıdır, yoxsa istəğe bağlı? *Yüzüncü Yıl Universiteti İlahiyyat Fakültəsi. VAN*, 2(2), 243-256.
19. Davie, G. (2000). *Religion in Modern Europe*. Oxford University Press.
20. Fox, J. (2008). *A World Survey of Religion and the State*. Cambridge University Press.
21. Hull John, M. (2012). *The Contribution of Religious Education to Religious Freedom: A Global Perspective*. Accessed June 20, 2016. <https://www.iarf.net/REBooklet/Hull.htm>
22. Kruglov, A. A. (2015). *Istoriya religiy: posobiye*. BGU.
23. *L'enseignement supérieur en théologie et sciences des religions*. (2016). <https://eurel.info/spip.php?article1011&lang=fr>

24. Ufimtseva, Ye. I. (2016). Religioznoye obrazovaniye: osnovnyye podkhody k opredeleniyu i tipologizatsii. Izv. Sarat. Un-ta. Nov. ser. Ser. Sotsiologiya. *Politologiya*, 16(3), 289-296.
25. Willaime, J. P. (2007). Different Models for Religion and Education in Europe. Religion and Education in Europe: Developments, Contexts and Debates. *Waxmann*, 57-66.

Daxil oldu: 20.09.2024

Baxışa göndərildi: 13.11.2024

Təsdiq edildi: 01.01.2025

Çap olundu: 22.01.2025